

- [*Tefsir*] -

KULLANILAN METODOLOJİ BAĞLAMINDA KURTUBÎ'NİN KUR'AN'IN KUR'AN'LA TEFSİRİ YÖNTEMİNİ UYGULAMA BİÇİMİ*

Abdullah BAYRAM

Dr. Öğr. Üyesi, Balıkesir Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi,
Arap Dili ve Belagatı Anabilim Dalı
Balıkesir, Türkiye

Assistant Professor, Balıkesir University, Faculty of Theology,
Department of Arabic Language and Literature
Balıkesir, Turkey

abdullahbayram61@hotmail.com
orcid.org/ 0000-0002-4494-3700

ÖZET

Tefsir, hadis ve fıkıh âlimi Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed el-Kurtubî (ö. 671/1273), *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân* adlı ahkâm ağırlıklı tefsirinde rivayet ve dirayet metotlarını lafız ve mâna dengesi çerçevesinde ve birbirini destekleyecek şekilde uygulamıştır. Bu uygulamaya rivayet metodu açısından bakıldığında, müfessir, öncelikle âyetleri yine âyetlerle tefsir ve te'vil etmiş, daha sonra Sünnet'e, sahâbe ve tabiûn sözlerine müracaat etmiştir. Kurtubî, diğer müfessirler gibi rivayet tefsiri kapsamında önceliği "Kur'an'ın Kur'an'la tefsiri" tekniğine vermiştir. Müfessirin bu yaklaşımı, Kur'an tefsirini olabildiğince bütüncül ve çelişkilerden uzak bir şekilde gerçekleştirmesine imkân vermiştir. Çünkü "Kur'an'ın Kur'an'la tefsiri" Kur'an'ın lafız ve terkiplerinin yine Kur'an'ın anlam bütünlüğü içinde açıklanmasını ifade eden bir tekniktir. Nitekim Makalenin amaç ve kapsamı da Kurtubî'nin bu tekniği nasıl algılayıp işlettiği ve bu çerçevede hangi metodolojik araçları kullandığı üzerine kuruludur.

Anahtar Kavramlar: Tefsir, Kurtubî, el-Câmi' li-Âhkâmi'l-Kur'ân, Yöntem, Kur'an'ın Kur'an'la Tefsiri

* Bu makale, "Kurtubî ve Fikhî Tefsiri" adlı doktora tezinden üretilmiştir. (Bkz. Abdullah Bayram, *Kurtubî ve Fikhî Tefsiri*, Basılmamış Doktora Tezi, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa 2008).

ABSTRACT

Kurtubi's Application Method of Commentary of the Qur'an with Qur'an in the Context of Used Methodology

Abu Abd Allah Mohammed İbn Ahmad İbn Abi Bakr İbn Farah al-Ansârî al-Khazreji al-Qurtubi (d. 671/1273) who is a scholar of Tafsir, born in Qurtuba of Andalusia (Spain). Qurtubi wrote several works in various fields. His most important study is *al-Jâmi li-Ahkâm al-Qur'an*. The work in question is studied from the perspective of interpretation of narrative or traditional (al-tafsir bi'l-rivâye). Besides, treats *al-Jâmi li-Ahkâm al-Qur'an* from the perspective of interpretation of arbitrary opinion (al-tafsir bi'l-ra'y). Like other commentators, Qurtubi gave the priority to the technique of "Quran's interpretation by Qur'an". This approach of Müfessir enabled the Qur'anic exegesis to be as comprehensive and as contradictory as possible. Because. "Quran's interpretation by Qur'an" is a technique that expresses the explanation of the composition and composition of the Qur'an in the meaning of the meaning of Quran. As a matter of fact, the aim and scope of the article is based on how Kurtubi perceives and manages this technique and what methodological tools it uses in this framework.

Keywords: Tafsir, al-Qurtubi, al-Jâmi li-Ahkâm al-Qur'an, Commentary of the Qur'an with Qur'an

GİRİŞ

Kurtuba'da doğan Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr b. Ferh el-Kurtubî (ö. 671/1273), tefsir, hadis ve fıkıh âlimidir.¹ Kurtubî'nin en önemli ve meşhur eseri, *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân* adlı tefsiridir. Müfessir, bu eserinde nakil ve akıl dengesini gözetip,² Kur'an'ı rivayet ve dirayet

- 1 Bk. Ebû Abdillâh Şemsüddîn ez-Zehabî, *Târîhu'l-İslâm*, nşr. Ömer Abdüsselâm Tedmûrf v.dğr. (Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-Arabiyye, 1407/1987), 74-75; Celâleddin es-Süyûtî, *Tabakâtü'l-müfessirîn*, nşr. Ali Muhammed Ömer (Kahire: y.y., 1976), 79; Selâhaddin Halil b. Aybeg es-Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, nşr. H. Ritter v.dğr. (Wiesbaden: y.y., 1962), 2: 122-123; İbn Ferhûn, *ed-Dîbâcü'l-müzheb fi ma'rifeti a'yâni ulemâi'l-mezheb* (Kahire: y.y., 1972), 2: 308-309; Makrîzî, *el-Mukaffe'l-kebîr* (Beyrut: y.y., 1991), 7: 147-148; Muhammed b. Alî ed-Dâvûdî, *Tabakâtü'l-müfessirîn*, nşr. Ali M. Ömer (Kahire: Mektebetü vehbe, 1972), 2: 65-66; Makkârî, *Nefhu't-tîb min ğusni'l-Endelüsi'r-ratîb* (Beyrut: y.y., 1968), 2: 210-212; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb fi ahbâri men zeheb* (Kahire: Mektebetü'l-Kudsî, 1350-1351), 5: 335; Yûsuf Elyân Serkîs, *Mu'cemü'l-matbu'ati'l-Arabiyye ve'l-mu'arrebbe* (Kahire: y.y., 1928-30), 2: 1504; Brockelmann, *Geschichte der Arabischen Litteratur (GAL)*, (Leiden: y.y., 1943-1949), 1: 529; a.mlf., *Geschichte der Arabischen Litteratur Supplementband (GAL Suppl.)*, (Leiden: 1937-1942), 1: 298, 737; Bağdatlı İsmâil Paşa, *İzâhu'l-meknûn fi'z-zeyli alâ Kesfi'z-zunûn an esâmi'l-kütüb ve'l-fünûn* (İstanbul: y.y., 1945-47), 2: 241; Kehlâle, *Mu'cemü'l-müellifin: terâcimü musannifi l-kütübî'l-Arabiyye* (Beyrut: Dârü İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, ts.), 8: 239-240; Ziriklî, *el-A'lâm*, nşr. Zühayr Fethullah (Beyrut: y.y., 1986), 10: 185.
- 2 Muhammed b. Ahmed el-Kurtubî, *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân*, thk. Hişâm S. el-Buhârî (Beyrut: Dârü İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 2001), 1: 15-16, 34-38. Mukaddime.

metotları bütünlüğü içinde yorumlamıştır. Müfessir bu çerçevede, âyetlerin içerdiği konu ve hükümleri *mesele* başlıkları altında ele almış ve onları Tefsir, Kıraat, Hadis, Fıkıh, dil başta olmak üzere zengin ve sağlam kaynaklardan istifade ederek açıklamıştır.³ Diğerlerinin yanı sıra tüm ahkâm âyetlerinin de tefsir ve te'vilini ihtiva eden bu eser, müfessirin ilmî şahsiyetini ve yetkinliğini en güzel şekilde sergilemektedir.⁴ Nitekim *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân*, ahkâm tefsiri kategorisinde değerlendirilmekle beraber, hadis, dil ve kıraat gibi diğer ilim dalları açısından da geniş ve zengin bir muhtevaya sahiptir.⁵ Bu yüzden müfessir "ilimde derya"⁶ olarak vasıflandırılmıştır.⁷ Müfessir, eserlerini Ehl-i sünnet çizgisinde kaleme alıp,⁸ diğer itikadî fırkaların yanında,⁹ Kitap ve Sünnet'e ters düşen tasavvuf anlayış ve uygulamalarını¹⁰ tenkide tabi tutmuştur.¹¹ Bu eser, telifinin hemen ardından İslam dünyasında gününüze kadar artarak devam eden büyük bir ilgi görmüş ve pek çok ilim insanı ilim dünyasında haklı bir şöhrete kavuşan bu eserden etkilenmiş ve istifade etmiştir.¹²

Kur'an'ın Kur'an'la açıklanmasının Kur'an tefsirinde uygulanan en güzel teknik olduğunu vurgulayan müfessirler, Kur'an'ın bir yerinde özet bir şekilde gelen bir âyetin başka bir yerde daha ayrıntılı olarak yer alabileceğini ifade edip,¹³ bu tekniğin Kur'an üzerinde tedebbür ve teemmül etmek suretiyle tahsil edilebileceğine dikkat çekmişlerdir. Meselâ bu çerçevede "*Ey iman edenler! Akitlerinizi yerine getirin. İhramlı iken avlanmayı helâl saymamanız kaydıyla, okunacak (bildirilecek) olanlardan başka hayvanlar, size helal kılındı. Şüphesiz Allah istediği hükmü verir.*" (Mâide 5/1) âyetinde geçen "okunacak (bildirilecek) olanlardan başka" bölümünün "*Ölmüş hayvan, kan, domuz*

3 Bk. Muhammed Hüseyin Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn* (Beyrut: y.y., t.y.), 2: 321-326; İsmail Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi* (Fecr Yayınevi: Ankara 1996), 2: 103-115.

4 Safedî, *el-Vâfi*, 2: 122-123; İbn Haldûn, Abdurrahman b. Muhammed b. Haldûn, *Mukaddimetü İbn Haldûn*, nşr. Ali Abdülvâhid Vâfi, (Kahire: Dârü Nehdati Mısır, 1401), 3: 1032; Dâvûdî, *Tabakâtü'l-müfessirîn*, 2: 65-66.

5 Bk. Zehebî, *et-Tefsîr*, 2: 321-326; Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, 2: 103-115.

6 Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 74-75.

7 Tayyar Altıkulaç, "Kurtubî, Muhammed b. Ahmed", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 26: 455.

8 Kurtubî, *Tefsir*, 1: 210. Bakara, 2/34. 9. mesele; ayrıca bk. Kurtubî, *Tefsir*, 1: 179-180. Bakara, 2/29. 2. mesele; 1: 186-187. Bakara, 2/30. 1. mesele.

9 Kurtubî, *Tefsir*, 1: 16. Mukaddime; 4: 123. 2. mesele. Âl-i İmrân, 3/118; 11: 31-32. 3. mesele. Kehf, 18/79-82.

10 Kurtubî, *Tefsir*, 8: 68. En'âm, 6/93; 3: 283-285. Bakara, 2/283. 31. mesele. 3. başlık; 4: 130-131. Âl-i İmrân, 3/159.

11 Bk. Ayşe Seda Tatar, "Kurtubî'nin Tasavvuf ve İşârî Yoruma Bakışı" (Yüksek Lisans Tezi, ÇÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2013), 36-71.

12 Bk. Mahmûd Zelat el-Kasbî, *el-Kurtubî ve Menhecühû fî't-Tefsîr* (Kahire: Dârü'l-Ensâr, 1399/1979), 418;

13 Bk. Bedreddin ez-Zerkeşi, *el-Burhân fî ulûmi'l-Kur'ân*, nşr. Yûsuf A. el-Mar'aşlî v.dğr. (Beyrut: Dârü'l-Ma'rife, 1994), 2: 315.

eti, Allah'tan başkası adına boğazlanan, (henüz canı çıkmamış iken) kestikleriniz hariç boğulmuş, darbe sonucu ölmüş, yüksekten düşerek ölmüş, boynuzlanarak ölmüş ve yırtıcı hayvan tarafından parçalanmış hayvanlar ile dikili taşlar üzerinde boğazlanan hayvanlar, bir de fal oklarıyla kısmet aramanız size haram kılındı." (Mâide 5/3) âyetiyle açıklandığı gibi pek çok âyetle konuyu örneklendirmektedirler.¹⁴ Nitekim Kur'an'ın delâleti, incelik ve şümullülük yönüyle daha üstündür. Herhangi bir yerde tahsis edilmesi gereken bir âm, takyid edilmesi gereken bir mutlak ve tafsil edilmesi gereken bir mücmel nas varsa başka bir yerde bunları tahsis, takyid veya tafsil eden diğer bir nassın mevcut olduğu ve müphem bir lafzın da açıklandığı görülmektedir.¹⁵

Kur'an'ın Kur'an'la tefsiri, Kur'an'ın yine kendisinin ihtiva ettiği tüm içeriğinin birer anlama, açıklama ve yorumlama özelliği taşımasının tabii bir sonucudur zira kelâmullah her türlü çelişkiden uzak olup bütüncül bir bünyeye sahiptir. Bu da Kur'an'ın her bir unsurunun bu bütünlük içinde ele alınması anlamına gelmektedir. Bu yüzden müfessirler Kur'an tefsirinde öncelikle bu yöntemi öncelemiştir. Makalede Kurtubî'nin bu yöntemi Kur'an tefsirinde nasıl işlettiğini ve bu kapsamda ne gibi teknikler kullandığını analiz etmeyi planlıyoruz.

1. KURTUBÎ'NİN KUR'AN'I KUR'AN'LA TEFSİR YÖNTEMİNE BAKIŞI VE BUNUN YORUM EYLEMİNDEKİ KONUMU

Kur'an, Allah tarafından Cebrâil vasıtasıyla mahiyeti bilinmeyen bir şekilde son peygamber Hz. Muhammed'e indirilen, mushaflarda yazılan, tevâtürle nakledilen, okunmasıyla ibadet edilen, Fâtiha sûresiyle başlayıp Nâs sûresiyle biten, başkalarının benzerini getirmekten âciz kaldığı Arapça muciz bir kelâm¹⁶ olup onun en güzel tefsir yöntemi de Kur'an'ın yine kendisiyle tefsir edilmesidir. Çünkü Kur'an'ın bir yerinde mücmel yer alan bir âyet başka bir yerde tafsil edilmiş olabilir. Yine bir yerinde muhtasar olan bir âyet başka bir yerde geniş bir şekilde bulunabilir. Eğer Kur'an'da Kur'an'ı tefsir eden başka bir âyet tesbit edilemezse sünnete başvurmak gerekmektedir. Zira Sünnet Kur'an'ın izah edicisi ve açıklayıcısı konumundadır. Allah Teâlâ şöyle buyurmuştur: *"Biz bu kitabı sana sırf hakkında ihtilafa düştükleri şeyi insanlara açıklayasın ve iman eden bir topluma da hidâyet ve rahmet olsun diye indirdik."*¹⁷ Allah Resûlü (sav) de: "Dikkat ediniz! Bana Kur'an ve onunla bir-

14 Muhammed Abdülazîm ez-Zürkânî, *Menâhilü'l-irfân fî ulûmî'l-Kur'ân* (Beyrut: Dârü'l-Kitâbi'l-Arabî, 1996), 2: 12-13; Halis Albayrak, *Tefsir Usûlü* (İstanbul: Şûle Yayınları, 2011), 93.

15 Zerkeşi, *Burhân*, 2: 315.

16 Abdülhamit Birişik, "Kur'an", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 26: 383.

17 Nahl, 16/64.

likte onun benzeri de verilmiştir.”¹⁸ Burada Kur'an'ın benzerinden kastedilen ise Sünnet'tir. Sünnet'te de bulunmuyorsa sahâbe sözlerine müracaat edilir; sahâbenin karinelere şâhid olmaları ve Allah'ın onlara mükemmel bir kavrayış bahşetmesi hasebiyle onlar bu hususlarda daha ileri bir idrak gücüne sahiptirler. Tüm bu kaynaklarda bulunmaz ise bu durumda şartları dahilinde kıyas ve istinbata¹⁹ başvurulur.²⁰ Kur'an'ın asıl bir kaynak olup şeriatin bütün ilimlerini ihtiva ettiğini ve sünnetin onun açıklayıcısı konumunda bulunduğunu ifade eden Kurtubî de,²¹ Kur'an'ın bütüncül bir şekilde yorumlanması-na şöyle işaret etmektedir:

“Yüce Rabbimiz, Kur'ân-ı Kerîm'in misallerini düşünen kimseler için ibretler ve emirlerini basiretini kullanarak görenler için bir hidâyet kılmıştır. Kitabında farz olan hükümleri açıklamış, helâl ile haramı birbirinden ayırt etmiş, akılların anlayıp kavrayabilmesi için öğüt ve kıssaları tekrar etmiş, misaller vermiştir. Gaybın haberlerinden kıssalar anlatmıştır. O bakımdan Allah Teâlâ: “*Biz kitapta hiçbir şeyi eksik bırakmadık*” (En'âm 6/38) diye buyurmaktadır.”²²

Kur'an tefsirinde öncelikli bir konuma sahip olan bir yöntemin müfessirler tarafından nasıl uygulandığı önem arz etmektedir. Bu doğrultuda Makalenin amaç ve kapsamını belirleyen bir takım sorulara yer verebiliriz. Şöyle ki müfessirler bu prensipleri yorum eyleminde nasıl pratize etmektedirler? Bir âyeti diğer bir âyet ya da âyetlerle tefsirini nasıl gerçekleştirmektedirler? Bunu yaparken hangi alanları devreye sokup hangi yöntemleri uygulamaktadırlar? Yoksa bu sadece bir âyetin anlamının diğer âyetlerin anlamıyla örtüşmesi ya da daha fazla bilgi ve detay içermesi ile sınırlı mıdır? Bu husus tefsir faaliyetinin uygulamada problem çözücü tüm yönlerinin ve derinliklerinin bilinip uygulanması ve konunun klişe olarak geçiştirilmemesiyle yakından ilgilidir. Bu diğer tüm konular için de düşünülebilir. Kur'an'ın Kur'an'la tefsirinde Kurtubî on beş; bir sonraki konuda işleyeceğimiz gibi, Kur'an'ın Sünnet'le tefsirinde ise on üç farklı yöntem ve yaklaşım sergilemiştir. Bizim tefsir faaliyetinde model alıp içselleştireceğimiz ve yorum eyleminde tatbik edeceğimiz alanlar söz konusu teknik uygulamalar olup bunlar teori ya da klişe cümleler değildir. Bizler bu gibi teknik konuları tesbit edip onları örnek almalı ve çağımızın şartlarına göre yeniden değerlendirip geliştirmeliyiz.

18 Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 4: 131; Ebû Dâvûd, “Sünnet”, 5; Tirmizî, “İlim”, 10; İbn Mâce, “Mukaddime”, 2; ayrıca bk. Dârimî, “Mukaddime”, 48.

19 Bk. Kurtubî, *Tefsir*, 1: 15-16. Mukaddime.

20 Zerkeşî, *Burhân*, 1: 315-316; Bk. Zehebî, *et-Tefsîr*, 1: 28-32; Muhsin Demirci, *Tefsir Usûlü ve Tarihi* (İstanbul: İFAV Yayınları, 2001), 311; Bk. İsmail Cerrahoğlu, *Tefsir Usûlü* (Ankara: TDV Yayınları, 1988), 213; Muhammed Ebû Zehre, *İslâm Hukuku Metodolojisi*, trc. Abdülkadir Şener (Ankara: Fecr Yayınları, 1990), 77-79.

21 Kurtubî, *Tefsir*, 1: 16.

22 Kurtubî, *Tefsir*, 1: 15.

2. KURTUBÎ'NİN KUR'AN'IN KUR'AN'LA YÖNTEMİ KAPSAMINDA KULLANDIĞI ÇEŞİTLİ ARAÇ VE TEKNİKLER

Kur'an'ın Kur'an'la tefsiri formülasyonu rivayet metodunun kapsamında yer almakla beraber, bunun uygulaması müfessirin dirayeti ile doğrudan ilişkilidir. Biz de bu doğrultuda Kurtubî'nin bir âyeti diğer âyet ya da âyetlerle tefsir ederken uyguladığı farklı ya da kendine özgü yöntemleri tesbit edip, bu yöntemi nasıl uyguladığını incelemeyi amaçlıyoruz.

Kur'an'a, Hz. Peygamber'in sünnetine, seleften nakledilen haberlere, Arap dili ve câhiliye Arap şiirine dayanan tefsir şeklinde tanımlanabilen rivayet tefsiri²³, tefsir için kaynak olarak sadece Kur'an-ı Kerim'in, Resûl-i Ekrem'in sünnetini, sahâbeyi ve sahâbeden faydalanan nesli esas alan ve "me'sûr tefsir" diye de adlandırılan rivayet tefsiri yaklaşımına göre müfessir bu yollarla gelen bilgiyle yetinir ve Kur'an'ı bu kaynaklara dayanarak yorumlar.²⁴ Nitekim Kurtubî, Tefsirinin mukaddimesinde eserini yazmaktaki maksadını ve onda takip edeceği yöntemi ilmî bir çalışmanın formatı doğrultusunda şöyle dile getirmiştir:

"Allah'ın Kitabı şeriatın bütün ilimlerini ihtiva eden, farzı ve sünneti, bağımsız olarak beyan eden, semânın güvenilir emini Cebrâil aracılığıyla yeryüzünün güvenilir emîni Resûlullah'a indirilen Kitap olduğundan dolayı, hayatta kaldığım sürece onunla meşgul olmayı, bütün gücümü bu yolda harcamayı uygun gördüm. Bunun için Kur'an'a dair veciz ve özlü bir açıklama yazmak istedim. Bu açıklamada tefsire, dile, i'râb ve kıraatlere dair nükte ve incelikler yer alsın istedim. Sapkın ve dalâlet içerisinde olanların görüşlerine cevap vermeyi uygun gördüm. Bu kısa ve özlü açıklamamda zikredeceğimiz hükümlere âyetlerin nüzûlüne dair pek çok hadisi referans olarak ortaya koymak; böylelikle hükümlerin ve âyetlerin anlamlarını bir arada ifade edip bunların anlaşılmasında zorluk çekilen yerlerini beyan etmek istedim. Bu açıklamalarımı ise selefin ve sonradan gelip onlara uyan halefin sözleriyle desteklemeye çalıştım. Bu kitabı kendime bir öğüt, ölüm günüm için bir azık, ölümümünden sonrası için ise sâlih bir amel²⁵ olsun diye telif ettim. Allah Teâlâ şöyle buyurmaktadır: "O gün insana, yapıp önden gönderdiği ve yapmayıp geri bıraktığı şeyler haber verilir." (Kıyâme 75/13); "Herkes yaptığı ve yapmadığı şeyleri bilecek." (İnfitâr 82/5) Resûlullah ise bu hususta: İnsanoğlu öldü mü artık şu üç şey dışında tüm ameli kesilir: Bunlar; sadaka-i câriye (Kesintisiz sadaka), kendisinden faydalanan bir ilim ve kendisine dua edecek sâlih bir evlattır."²⁶ diye buyurmuştur."²⁷

Müfessir, bu ifadelerinde Kur'an ilimlerinin yorum eylemindeki işlevini, tefsir faaliyetinin Kur'an'ın bütünlüğü içinde gerçekleştirilmesinin önemi-

23 Demirci, *Tefsir Usûlü ve Tarihi*, 311.

24 Abdülhamit Bırışık, "Tefsir", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2011), 40: 284; bk. Zürcânî, *Menâhil*, 2: 12; Cerrahoğlu, *Tefsir Usûlü*, 288.

25 Muhammed b. Lutfî es-Sabbağ, *Buhûs fî usûli't-tefsir* (Beyrut: el-Mektebetü'l-İslâmî, 1408/1988), 27-39.

26 Müslim, "Vasiyyet", 14; Ebû İsâ Muhammed b. İsâ b. Sevre et-Tirmizî, "Ahkâm", 16.

27 Kurtubî, *Tefsir*, 1: 15-16. Mukaddime; bk. Sabbağ, *Buhûs*, 24-49.

ni ve Kur'an tefsirinde hadisin yerini veciz cümlelerle vurgulayıp sahih ve sağlam bir Kur'an tefsirinin gerçekleştirilmesi için selef-i sâlihîn çizgisinin izlenmesi gerektiğine dikkat çekmiştir. Ayrıca burada Kurtubî, selef ve halef yolundan uzaklaşıp Kur'an ve Sünnet'e ters düşen görüş ve akımlarla doğru yorumu ortaya koymak için ilmî zeminde mücadele edeceğini belirtmiştir ki bu husus onun Kur'an tefsirinde rivayetin yanı sıra dirayet metodunu da kullanacağını zimnen içermektedir. Çünkü söz konusu fikirlerin tartışılıp müzakere edilmesi ve bunların muhâvere uslûbu ile çürütülmesi re'y / dirayet alanına girmektedir.

Kur'an'ın Kur'an'la tefsir prensibini eserinde başarıyla uygulayan Kurtubî, söz konusu tefsir faaliyetini gerçekleştirirken farklı teknik ve yöntemler izlemiştir. Bunların örnekleri çok olmakla birlikte; biz bunların yer aldığı gurupları maddeler halinde belirtip konumuzu daha anlaşılır bir çerçeveye oturtabiliriz.

2.1. Önceliği Bir Âyetin Genel Anlamının Diğer Bir Âyetle Açıklanmasına Vermesi

Kurtubî, *"Bizi dosdoğru yola ilet! Kendilerine nimet verdiğin kimselerin yoluna..."* (Fâtiha 1/6-7) âyetlerinde geçen "kendilerine nimet verdiğin kimseler" bölümünü başka bir âyetle şöyle tefsir etmektedir:

"Kendilerine nimet verdiğin kimseler" in kimler oldukları hususunda farklı görüşler ileri sürülmüştür. Ancak müfessirlerin büyük çoğunluğu der ki: Burada peygamberlerin, siddîklerin, şehidlerin ve sâlihlerin yolu kastedilmiştir. Bu görüşlerini de Allah Teâlâ'nın şu buyruğundan çıkartmışlardır: *"Kimler Allah'a ve peygamber'e itaat ederse, işte onlar, Allah'ın kendilerine nimet verdiğî peygamberler, dosdoğru olanlar (siddîklar), şehitler ve iyi insanlarla birlikte olurlar. Onlar ne güzel arkadaşlardır."* (Nisâ 4/69) Âyet, bunların dosdoğru yol üzere olduklarını göstermektedir. Fâtiha sûresindeki âyette de kastedilen işte budur.²⁸

Benzer şekilde Kurtubî, *"Kimler Allah'a ve peygamber'e itaat ederse, işte onlar, Allah'ın kendilerine nimet verdiğî peygamberler, dosdoğru olanlar (siddîklar), şehitler ve iyi insanlarla birlikte olurlar. Onlar ne güzel arkadaşlardır."* (Nisâ 4/69) âyetinin tefsirinde, âyeti diğer bir âyetle şöyle tefsir etmektedir: *"Bu âyet, Allah Teâlâ'nın: "Bizi dosdoğru yola ilet! Kendilerine nimet verdiğin kimselerin yoluna ..." (Fâtiha 1/6-7) âyetini tefsir etmektedir."*²⁹

Kurtubî, *"Ramazan ayı, insanlara yol gösterici, doğrunun ve doğruyu eğriden ayırmanın açık delilleri olarak Kur'an'ın indirildiği aydır..."* (Bakara 2/185) âyetinin tefsirinde, Kur'an'ın ramazan ayında indirildiği ve kadir gecesinin de bu ay içerisinde bulunduğu hususunu işlemekte ve söz konusu âyeti, diğer âyetlerle tefsir etmektedir:

28 Kurtubî, *Tefsir*, 1: 112. 30. mesele; ayrıca bk. Kurtubî, *Tefsir*, 1: 112. Fâtiha, 1/7; 1: 160, 162.

29 Kurtubî, *Tefsir*, 5: 188-189.

“Allah Teâlâ’nın: “... Kur’an’ın indirildiği aydır...” bölümü, Kur’an’ın ramazan ayında indirildiği hususunda açık bir nastır. Aynı zamanda bu Allah Teâlâ’nın şu âyetlerini de açıklamaktadır: “*Hâ. Mîm. Açıkça bildirilen kitaba yemin olsun ki, şüphesiz biz onu mübârek bir gecede indirdik.*” (Dûhân 44/1-3) Yani; kadir gecesinde indirdik. Açıkladığı diğer bir âyet de: “*Muhakkak biz onu kadir gecesinde indirdik*” (Kadir 97/1) buyruğudur.”³⁰

2.2. Âyetlerin İçerdiği Muhtelif Konuları Tahlil Ederken Delil Gösterilen Âyetleri Başka Âyetlerle Değerlendirmeye Tâbi Tutması

Kurtubî, “*Hani meleklere, ‘Adem için saygı ile eğilin’ demiştik de İblis hariç bütün melekler hemen saygı ile eğilmişler, İblis (bundan) kaçınmış, büyüklük taslamış ve kâfirlere olmuştu.*” (Bakara 2/34) âyetinin tefsirinde de söz konusu hususla ilgili görüşleri değerlendirir ve bu değerlendirmelerine başka âyetleri şöyle kaynak alır:

“Denilse ki: İbn Abbâs, insanların daha faziletli oluşuna şunları delil gösterir: Allah Teâlâ, yüce Resûlü’nün hayatına şu buyruğuyla kasem etmiştir: “*Hayatın hakkı için, onlar gerçekten sarhoşlukları içersinde şaşkın bir haldedirler.*” (Hicr 15/72) Diğer taraftan şu buyruğuyla da, ona Allah’ın azabından yana teminat vermiştir: “*Tâ ki Allah, geçmiş ve gelecek günahlarını mağfiret etsin.*” (Fetih 48/2) Buna karşılık meleklere ise şöyle buyurmaktadır: “*Onlardan her kim: “Tanrı o değil, benim!” derse, biz onu cehennemle cezalandırırız...*” (Enbiyâ, 21/29) diye buyurmuştur. Böyle sorana cevabımız şudur: Allah Teâlâ, bizzat kendi hayatına kasem ederek: “Hayatıma andolsun” demediği gibi, meleklerin hayatına da kasem etmemiştir. Buna karşılık, göklere ve yere yemin etmiştir. Bu ise onların arştan ve sekiz cennetten daha üstün ve değerli olduğunun delili de değildir. Yine Allah Teâlâ, incire ve zeytine de yemin etmiştir. Allah Teâlâ’nın: “*Onlardan her kim: “Tanrı o değil, benim!” derse, biz onu cehennemle cezalandırırız...*” âyeti ise, Allah Teâlâ’nın Peygamberine yönelik şu buyruğunu andırmaktadır: “*Andolsun eğer sen şirk koşarsan, hiç şüphesiz amelin boşa çıkar ve şüphesiz zıyan edenlerden olursun.*” (Zümer 39/65). Buna göre İbn Abbâs’ın bu açıklamalarında, âdemoğlunun meleklerden üstün oluşuna delâlet edecek bir ifade söz konusu değildir. Doğrusunu en iyi bilen Allah’tır.”³¹

2.3. Kur’an’ın Kur’an’la Tefsirini Mutlak - Mukayyed Tekniği Temelinde Gerçekleştirilmesi

Müfessir, “*Allah, size ancak leş, kan, domuz eti ve Allah’tan başkası adına kesilene haram kıldı. Ama kim mecbur olur da, istismar etmeksizin ve zaruret ölçüsünü aşmaksızın yemek zorunda kalırsa, ona günah yoktur. Şüphesiz, Allah çok bağışlayandır, çok merhamet edendir.*” (Bakara 2/173) âyetinin tefsirinde bu hususu şöyle değerlendirmektedir:

30 Kurtubî, *Tefsir*, 2: 197. 8. mesele; ayrıca bk. Kurtubî, *Tefsir*, 1: 112. Fâtiha, 1/7; 1: 160, 162; 1: 165-166. Bakara, 2/22. 4. mesele; 1: 166-167, 169-170; 172-174; 197-199; 2: 144.

31 Kurtubî, *Tefsir*, 1: 206-207. 3. mesele; ayrıca bk. Kurtubî, *Tefsir*, 1: 213-214; 1: 233. Bakara, 2/40; 1: 204-205, Bakara, 2/33. 3. mesele.

“Özellikle bu âyet, Allah Teâlâ'nın: *“Ey iman edenler! Eğer siz ancak Allah'a kul-luk ediyorsanız, size verdiğimiz rızıkların iyi ve temizlerinden yiye ve Allah'a şükredin.”* (Bakara 2/172) âyetinin akabinde gelmiştir. Bu buyruk mutlak olarak mübahlığı ifade etmektedir. Daha sonra Allah Teâlâ, hasr edatı olan [انما] kelime-siyle, haram kılınan şeyleri zikretmektedir. Buna göre bunun her iki kısmı (ha-ramı da helâli de) kapsaması gerekmektedir. Bu âyetin kapsamı dışında haram kılınmış bir şey yoktur. Bu âyet, Medine'de inmiştir. Daha sonra Arefe'de indiği rivayet edilen bir diğer âyet olan: *“De ki: “Bana vahyolunan Kur'an'da bir kims-enin yiyecekleri arasında leş, akıtılmış kan, domuz eti -ki o şüphesiz necistir- ya da Allah'tan başkası adına kesilmiş bir (murdar) hayvandan başka, haram kılınmış bir şey bulamıyorum...”* (En'âm 6/145) âyeti ile bunu daha da pekiştirmiş, böylelikle başta da sonda da beyan tam ve eksiksiz bir şekilde gerçekleşmiş olmaktadır. Bu açıklamaları İbnü'l-Arabî yapmıştır.”³²

Kurtubî bu konudaki kendi değerlendirmesini ise bu âyetin on dördüncü meselesinde İbn Hüveyzimendâd'ın açıklamalarının akabinde şöyle ifade et-mektedir:

“İbn Hüveyzimendâd der ki: “Kan konusuna gelince umumi belvâ halini almadık-ça haramdır. Umumi belvâ halini aldığı takdirde ise affedilir. Umumi belvâ halini alması ise, etteki ve damarlardaki kandır. Bir de, beden ve elbise üzerindeki basit miktardaki kana rağmen namaz kılınabilir. Bizim bu hükme varmamızın sebebi Allah Teâlâ'nın: *“Ölmüş hayvan, kan, domuz eti, Allah'tan başkası adına boğazla-nan, (henüz canı çıkmamış iken) kestikleriniz hariç; boğulmuş, darbe sonucu öl-müş, yüksekten düşerek ölmüş, boynuzlanarak ölmüş ve yırtıcı hayvan tarafından parçalanmış hayvanlar ile dikili taşlar üzerinde boğazlanan hayvanlar, bir de fal oklarıyla kısmet aramanız size haram kılındı...”* (Mâide 5/3) diye buyurmasıdır. O, bir başka yerde ise şöyle buyurmaktadır: *“De ki: “Bana vahyolunan Kur'an'da bir kimsenin yiyecekleri arasında leş, akıtılmış kan, domuz eti -ki o şüphesiz necistir- ya da Allah'tan başkası adına kesilmiş bir (murdar) hayvandan başka, haram kılın-mış bir şey bulamıyorum...”* (En'âm 6/145) Bunda da görüldüğü gibi, “akan kan” haram değildir. Nitekim Âişe'nin (r. anhâ) de şöyle dediği rivayet edilmiştir: “Biz Resûlullah (sav) döneminde tencerede yemek pişirirdik ve tencerenin üstünde kandan dolayı sarımtırak bir tabaka belirirdi. Biz buna rağmen o yemeği yer ve buna karşı bir tepki de göstermezdik.”³³

Bu hususu makasid ve maslahat açısından; “Çünkü bu tür şeylerden sa-kınmak ağır bir yükür ve zorluktur. Bunlar ise dinde kaldırılmıştır. Bu husus ise şeriatte asli bir ilkedir” ifadeleriyle değerlendiren Kurtubî söz konusu meseleyi ise analiz etmektedir: “Derim ki: Allah Teâlâ burada “kan”ı mut-lak olarak zikrettiği halde En'âm 6/145. âyette, “akmış” olmakla kayıtlamak-tadır. Âlimler, icmâ ile buradaki mutlakı mukayyede hamletmişlerdir. Buna

32 Kurtubî, *Tefsir*, 2: 144.

33 Hadisi bu lafızlarla kaynaklarda tesbit edememekle birlikte; hadiste yer alan “yemeğin üzerindeki sarımtırak tabaka” şeklindeki ifade yer almaksızın benzer anlamdaki hadisler için bk. Buhârî, “Et'ime”, 31; “Talâk”, 14; Müslim, “Itk”, 14; Nesâî, “Talâk”, 29; Muvatta', “Talâk”, 25; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 6: 178, 180.

göre burada, “kan” kelimesinden kasıt; “akmış kan”dır. Çünkü ete karışmış durumda bulunan kanın haram olmadığı icmâ ile kabul edilmiştir.”³⁴

Kurtubî söz konusu değerlendirmelerini ayrıca “*De ki: “Bana vahyolunan Kur’an’da bir kimsenin yiyecekleri arasında leş, akıtılmış kan, domuz eti -ki o şüphesiz necistir- ya da Allah’tan başkası adına kesilmiş bir (murdar) hayvandan başka, haram kılınmış bir şey bulamıyorum...”* (En’âm 6/145) âyetinin tefsirinde de sürdürüp konuya dair bir takım meseleler üzerinde durmaktadır. Bunları; âyette ve başka naslarda haram oldukları bildirilen yiyecekler; haram kılma lafzının Allah Resûlü tarafından kullanılması durumunda ifade ettiği hüküm ve çeşitli hayvanların yenilmesine ilişkin hukuk normları ve buna dair görüş ayrılıkları şeklinde sıralayabiliriz. Müfessir bu meseleleri bilhassa mutlak ve mukayyed prensibi ekseninde değerlendirmektedir.”³⁵

2.4. Kur’an’ın Kur’an’la Tefsirini Umûm - Husus Tekniği Temelinde Gerçekleştirmesi

Kurtubî, “*Allah’ın mescitlerinde onun adının anılmasını yasak eden ve onların yıkılması için çalışandan kim daha zalimdir. Böyleleri oralara (eğer girerlerse) ancak korka korka girebilmelidirler. Bunlar için dünyada rezillik, ahirette de büyük bir azap vardır.*” (Bakara 2/114) âyetinin tefsirinde mescidlerin “Allah’ın adının anılması” için bir vesile olduğunu ve bu maksadın gerçekleşmesini önleyen sebeplerin ortadan kaldırılması gerektiğini ifade edip âyetin sebep-i nuzûlüne ait rivayetleri nakletmesinin ardından âyetin tefsir ve te’viline dair “kıyamete kadar insanları mescitlerden alıkoyanlar” şeklindeki umum ifade eden görüşü tercih eder. Müfessir, tercihinin sebebini ise lafzın umumi oluşu ve çoğul sigasıyla gelmesi delilleri ile açıklayıp âyet-i kerimenin bazı mescitlere ve bazı şahıslara tahsis edilmesinin zayıf bir görüş olduğunu zikretmektedir. Mescitlerin tahribinin maddi ve mânevî yollarla olabileceğine dikkat çeken müfessir bu âyeti, “genel olarak mescitlerde namaz kılmanın ve orada İslâm’ın şiarlarının açıkça ortaya konulmasının engellenmesi girişimi, mescitleri tahrip edip yıkmak demektir” şeklinde tefsir ve te’vil etmektedir.

Müfessir, bu hususun fıkhıdaki durumunu ise “Mescidin yıkılması, satılması, işlemez hale getirilmesi, mahalle harap olsa bile, câiz değildir. Aynı şekilde, ayrılık ve muhalefet kastı olmadıkça, mescitlerin inşa edilmesi de engellenemez. Meselâ, bir mescidin yanı başında veya ona yakın bir yerde başka bir mescid yapıp da bununla birinci mescidin cemaatini ayırıp bölme girişimi orayı tahrip etme ve araya ayrılık sokma amacını güdüyorsa, bu durumda ikinci mescid yıkılıp yapımı engellenir” şeklinde belirtip bu hükme

34 Kurtubî, *Tefsir*, 2: 148. 14. mesele.

35 Kurtubî, *Tefsir*, 8: 119-124. 1-3. mesele.

binaen de: "Meskûn şehir hükmünde olan bir yerde, iki büyük mescidin olması câiz değildir. Bir mescidin de (bu olumsuz amaçlara müstenid) iki imamı olamaz ve bir mescitte iki ayrı cemaat yapılamaz" şeklinde bir hukuk normu daha oluşturur. Son olarak da müfessir âyeti mâna ve maksadı açısından yorumlayıp: "Bu âyet-i kerime namazın büyük önemine de delâlet etmektedir. Çünkü namaz, amellerin en faziletlisi olup ecir itibariyle de en büyüğü olduğuna göre bu ibadete engel olmak da ayın şekilde en büyük bir günahtır" tesbitini yapmaktadır.³⁶

2.5. Kur'an'ın Kur'an'la Tefsirini Mücmel - Mübeyyen Tekniği Temelinde Gerçekleştirmesi

Müfessir, "Yahudilerin yaptıkları zulüm ve birçok kimseyi Allah yolundan alıkoymaları, kendilerine yasaklanmış olduğu halde faiz almaları, insanların mallarını haksız yere yemeleri sebebiyle önceden kendilerine helal kılınmış temiz ve hoş şeyleri onlara haram kıldık. İçlerinden inkar edenlere de acı bir azap hazırladık." (Nisâ 4/160) âyetinin tefsirinde Yahudilere zulümleri sebebiyle haram kılınan temiz şeylerin âyette mücmel olarak zikredildiğini söz konusu edip bu hususu ise En'âm 6/146. âyette geniş olarak beyan etmektedir. Kurtubî, "Allah Teâlâ'nın: "Yahudilerin yaptıkları zulüm... sebebiyle" âyetinde daha önce helâl kılınmış olmakla birlikte sonradan haram kılınan şeyler; "Biz, Yahudilere de bütün tırnaklıları haram kıldık..." (En'âm 6/146) âyetinde sözü geçenlerdir"³⁷ açıklamasını yapıp bu konuyu En'âm, 6/146. âyetinin tefsirinde, İslâm'dan önceki ümmetlere bazı yasakların konulması, İsrâîloğullarına haram kılınan iç yağları, haram kılınan içyağlarından istisna edilenler, geçmiş şeriatlerdeki bu hükümlerin nesh edilmesi, Ehl-i kitap tarafından kesilen hayvanların kendileri için haram olan bölümlerinin bizim tarafımızdan yenilmesinin hükmü ve âyeti kerimede söz konusu edilen haram kılmanın bir cezalandırma olduğu meseleleri altında değerlendirmektedir.³⁸

Yine Kurtubî, "Gökyüzüne ve târika yemin ederim. Târıkın ne olduğunu nereden bileceksin?" (Târık 86/1-2) âyetinde yer alan târik kelimesinin mücmel olduğunu belirtir ve onu yine bu sûrenin üçüncü âyetiyle tefsir eder: "târık, yıldız demektir. Nitekim Allah Teâlâ: "Târıkın ne olduğunu sana ne bildirdi? O, delip geçen yıldızdır." buyruğuyla bunu açıklamaktadır."³⁹

2.6. Kur'an'ın Kur'an'la Tefsirini Üslûbü'l - Kur'ân Tekniği Temelinde Gerçekleştirmesi

Müfessir, "(Rabbimiz!) Ancak sana kulluk ederiz ..." (Fâtiha 1/5) âyetini dil ve üslûp açısından işlerken, konumuza ilişkin şu açıklamayı yapmaktadır:

36 Kurtubî, *Tefsir*, 2: 54. 2. mesele; ayrıca bk. Kurtubî, *Tefsir*, 7: 91. En'âm, 6/121. 2. mesele.

37 Kurtubî, *Tefsir*, 5: 299. 1. mesele.

38 Kurtubî, *Tefsir*, 7: 125-128. 1-6. meseleler.

39 Kurtubî, *Tefsir*, 20: 5.

“Burada üslûbu çeşitlendirmek için gaibe hitaptan, muhataba geçiş yapılmıştır. Çünkü sûrenin başından itibaren buraya kadar Allah Teâlâ’ya dair haber verilmekte ve ona senâ edilmektedir. Nitekim Allah Teâlâ’nın şu buyruğunda da durum böyledir: “*Ve Rableri onlara tertemiz bir şarap içirmiştir.*” (İnsan 76/21) diye buyurduktan sonra: “*İşte bu hiç şüphesiz sizin için bir mükâfattır.*” (İnsan 76/22) diye buyurmaktadır. Şu âyette de bu şeklin aksini görüyoruz: “... *Hatta siz gemilerde bulunduğunuz, o gemiler de içindekileri tatlı bir rüzgârla alıp götürdükleri...*”⁴⁰

Yine Kurtubî, “*İman edenlerle karşılaştıkları zaman, “İnandık” derler. Fakat şeytanlarıyla (münafık dostlarıyla) yalnız kaldıkları zaman, “Şüphesiz, biz sizinle beraberiz. Biz ancak onlarla alay ediyoruz” derler. Gerçekte Allah onlarla alay eder (alaylarından dolayı onları cezalandırır); azgınlıkları içinde bocalayıp dururlarken onlara mühlet verir.*” (Bakara 2/14-15) âyetlerindeki dil ve üslûp özelliğini başka âyetlerdekilerle karşılaştırıp âyeti şöyle tefsir ve tev’il etmektedir:

“Araplar bir sözü bir başka sözün karşıtı ve cevabı veya cezası olarak zikrettiklerinde aynı şekilde o sözü tekrarlarlardı. İsterse mânası farklı olsun. İşte Kur’an’da ve sünnette de aynı durumu görüyoruz. Allah Teâlâ şöyle buyurmaktadır: “*Bir kötülüğün cezası onun gibi bir kötülüktür.*” (Şûrâ 42/40); “*Size kim saldırırsa, siz de tıpkı onların size saldırdıkları gibi saldırın.*” (Bakara 2/194) Kötülüğe karşılık vermek kötülük olmaz. Kısas da bir saldırı olarak değerlendirilemez. Çünkü kısas yerine getirilmesi gereken bir haktır. Allah Teâlâ’nın şu buyrukları da böyledir: “*Onlar hilekârlığa saptılar, Allah da hilekârlıklarına karşılık verdi.*” (Âl-i İmrân 3/54); “*Gerçekten onlar bir hile yapıyorlar. Ben de bir hile yaparım.*” (Târik 86/15-16); “*(Bu münafıklar) müminlerle karşılaştıkları vakit, “(Biz de) iman ettik” derler. (Kendilerini saptıran) şeytanları ile baş başa kaldıklarında ise: Biz sizinle beraberiz, biz onlarla (müminlerle) sadece alay ediyoruz, derler. Gerçekte, Allah onlarla istihza (alay) eder de azgınlıklarında onlara fırsat verir, bu yüzden onlar bir müddet başıboş dolaşırlar.*” (Bakara 2/14-15) Allah Teâlâ’nın hile yapması da alay etmesi de hilekârlık yapması da söz konusu değildir. O’nun bunu yapmasının anlamı sadece onların hilelerine, alaylarına ve hilekârlıklarına bir cezadır. Allah Teâlâ’nın: “*Allah’ı aldatmak isterler. Halbuki O, onları aldatır*” (Nisâ 4/142); “*Onlarla alay ederler, Allah da onlarla alay eder*” (Tevbe 9/79) âyetleri de böyledir.”⁴¹

2.7. Kur’an’ın Kur’an’la Tefsirini Münâsebâtü’l - Kur’ân Tekniği Temelinde Gerçekleştirilmesi

Müfessir, “*O, rahmândır ve rahîmdir.*” (Fâtiha 1/3) âyetinin bir önceki âyetle olan münasebetini şöyle ilişkilendirir:

“Allah Teâlâ, “âlemlerin Rabbi” olmakla nitelendirilmesinde korkutma anlamı bulunduğundan dolayı hemen akabinde, “O, rahmândır ve rahîmdir.” ile nitelendirmiştir. Çünkü bu da korkutmanın aksi olan teşvik ihtiva etmektedir. Böyle-

40 Kurtubî, *Tefsir*, 1: 109. Yûnus 10/22.

41 Kurtubî, *Tefsir*, 1: 150-151; ayrıca bk. Kurtubî, *Tefsir*, 1: 152-153; 2: 157; 20: 49-50; 78-79. Bakara, 2/175.

likle Allah Teâlâ hem kendisinden korkmayı hem de nimetlerine ümit beslemeyi ifade eden niteliklerini bir arada zikretmiş olur. Bu ona itaatte daha çok yardımcı olsun diye böyle gelmiştir. Bu durum, tıpkı Allah Teâlâ'nın şu âyetlerinde olduğu gibidir: *“(Resûlüm!) Kullarıma benim çok bağışlayıcı ve pek esirgeyici olduğumu haber ver. Benim azabım elem verici bir azap olduğunu da bildir”* (Hicr 15/49-50); *“(O Allah Teâlâ) günahları bağışlayan, tövbeleri kabul eden, azabı şiddetli olan ve nimeti geniş olandır.”*⁴²

Yine Kurtubî, *“(Ey Muhammed!) Artık Allah yolunda savaş! Sen ancak kendinden sorumlusun! Mü'minleri de savaşa teşvik et. Umulur ki Allah inkar edenlerin gücünü kırar. Allah'ın gücü daha üstündür, cezası daha şiddetlidir.”* (Nisâ 4/84) âyetinin tefsirinde ise konumuzun diğer bir örneğini şöyle sergilemektedir:

“Allah Teâlâ'nın: “Allah yolunda savaş” bölümündeki “fe” edâtı, daha önce Allah Teâlâ'nın: *“Allah yolunda dünyayı âhirete tercih edenlerle savaş. Kim Allah yolunda savaşır da, öldürülür ya da galip gelirse, biz ona büyük bir mükafat vereceğiz”* (Nisâ 4/74) âyetiyle alâkalıdır. Yani bundan dolayı sen artık savaşmalısın, demektir. Bunun Allah Teâlâ'nın: *“... Size ne oluyor da , Allah yolunda savaşmıyorsunuz?!”* (Nisâ 4/75), *“Allah yolunda savaş”* âyetiyle alakalı olduğu da söylenmiştir. Âyetin ifade ettiği anlam şöyle gibidir: Yalnız başına olsan dahi, düşmanlarla cihadı ve düşmana karşı mümin mustazafların yardımına koşmayı asla terk etme. Çünkü Allah, kendisine zafer vaadinde bulunmuştur.”⁴³

2.8. Kur'an'ın Kur'an'la Tefsirini Kıraat Konusu Temelinde Gerçekleştirmesi

Müfessir, *“İyilik (birr), yüzlerinizi doğu ve batı taraflarına çevirmeniz (den ibaret) değildir...”* (Bakara 2/177) âyetindeki [البر: iyilik] kelimesini, Hamza ve Hafs'ın “el-birra” şeklinde okuduklarını belirtir ve bu hususta şunları söyler:

“Bu okuyuşun takdiri, “yüzlerinizi... döndürmeniz birr (iyilik)” şeklindedir. Allah Teâlâ'nın şu buyrukları da bunun gibidir: *“Onların delilleri, “eğer doğru söyleyenlerseniz, babalarınızı getiriniz” demekten başka bir şey olmadı”* (Câsiye 45/25); *“Bundan sonra kötülük edenlerin akıbeti kötülük oldu, çünkü onlar Allah'ın âyetlerini yalanladılar”* (Rûm 30/10); *“Sonra ikisinin de akıbetleri orada ebedi kalmak üzere ateşin içinde kalmalarıdır.”* (Haşr 59/17) Buna benzer daha başka buyruklar da vardır.”⁴⁴

Yine Kurtubî, *“Derken, şeytan ayaklarını oradan kaydırıldı. Onları içinde buldukları konumdan çıkardı”* (Bakara 2/36) âyetinin farklı kıraatlerini verir ve tercih ettiği görüşü başka bir âyetle şöyle delillendirmektedir:

“Kıraat âlimleri, *“Derken, şeytan ayaklarını oradan kaydırıldı. Onları içinde buldukları konumdan çıkardı”* âyetinde yer alan ve “onları kaydırıldı” anlamına gelen

42 Kurtubî, *Tefsir*, 1: 105. 13. mesele. Mümin, 40/3.

43 Kurtubî, *Tefsir*, 5: 202.

44 Kurtubî, *Tefsir*, 2: 158. 2. mesele.

[فازلهما] kelimesini, çoğunlukla “günah” anlamına gelen “zelle” kökünden türeyen bir kelime olarak ve elifsiz okumuşlardır. Yani şeytan onları yanılttı, ayaklarını kaydırıp o günaha düşmelerini sağladı. Hamza ise, bu kelimeyi uzaklaştırma anlamını ifade eden kökten elifli olarak [فازلهما] şeklinde okumuştur. Bu, onları oradan uzaklaştırdı, izale etti demektir. İbn Keysan der ki: Onları izale etti, anlamındaki okuyuş zevalden gelir. Onları içinde buldukları itaatten alıkoydu, mâsiyete yöneltti, demek olur. Derim ki: O vakit bu iki okuyuş da aynı anlamı ifade eder. Ancak çoğunluğun okuyuşu mâna itibarıyla daha sağlamdır. Şu iki âyetin ifade ettiği anlam da bunun delilidir: “... Onları, kazandıklarının bir kısmı yüzünden ancak şeytan kaydırmak istemiştir...” (Âl-i İmrân 3/155); “... Şeytan onlara vesvese verdi...”⁴⁵

2.9. Kur'an'ın Kur'an'la Tefsirini Dil Parametresi Temelinde Gerçekleştirmesi

Kurtubî Kur'an'ın Kur'an'la tefsiri yöntemini uygularken dil alanında muhtelif teknikler kullanmaktadır. Bunların bir kısmını kelime eksenli tahliller oluştururken diğer kısımlarını ise gramer ve fiillerin zaman ve bâb özellikleri gibi hususlar teşkil etmektedir.

2.9.1. Âyetlerde Geçen Kelimeleri ve Anlamlarını Dil Açısından Karşılaştırması ve Değerlendirmesi

Müfessir, “Hamd (övme ve övülme), âlemlerin Rabbi Allah'a mahsustur.” (Fâtiha 1/2) âyetinde yer alan “er-Rab” kelimesinin anlamını âyetteki mânasına göre tefsir ettikten sonra diğer anlamlarını ele alırken konumuz açısından şu açıklamayı yapmaktadır: “Rab”; efendi anlamına da gelir. Allah Teâlâ'nın: “Beni rabbinin nezdinde an.” (Yûsuf, 12/42) âyetindeki “rab”, bu anlamdadır.”⁴⁶ Kurtubî devamla, “Hamd (övme ve övülme), âlemlerin Rabbi Allah'a mahsustur.” âyetinde zikredilen “el-âlemîn” kelimesinin anlam ve tefsirine ait görüşleri ve bu görüşlerin dayandığı âyetleri işledikten sonra tercih yapar ve tercih sebebini başka bir âyetle delillendirir: “Derim ki: Bu konudaki birinci görüş bütün görüşlerin en sahihidir. Çünkü her türlü yarattığı ve varlığı kapsar. Buna delil ise Allah Teâlâ'nın şu âyetidir: “Firavun: “Âlemlerin Rabbi dediğin de nedir?” dedi. Mûsâ: “O, göklerin, yerin ve ikisinin arasında bulunanların Rabbidir, eğer inanırsanız” dedi.”⁴⁷

Kurtubî, “Ey iman edenler! Allah'a karşı gelmekten sakınmanız için oruç, sizden öncekilere farz kılındığı gibi, size de farz kılındı.” (Bakara 2/183) âyetinde geçen [الصَّيَامُ: oruç] kelimesinin sözlük anlamını başka bir âyetle şöyle tefsir etmektedir:

45 Kurtubî, *Tefsir*, 1: 36. A'râf, 7/20. 1. mesele.

46 Kurtubî, *Tefsir*, 1: 103. 8. mesele.

47 Kurtubî, *Tefsir*, 1: 104-105. Şuarâ, 26/23-24. 11. mesele.

"Sözlük anlamıyla [الصِّيَام: oruç], "imsâk etmek" ve "bir halden başka bir hale geçişi terketmek" demektir. Susup konuşmamaya da, [الصوم] denilir. Çünkü bu da, kendisini konuşmaktan alıkoymaktır. Allah Teâlâ da, Hz. Meryem'den haber verirken şöyle buyurmaktadır: "*Gerçekten ben Rahmân olan Allah için oruç adadım.*" (Meryem 19/26) Yani; konuşmamayı adadım, demektir."⁴⁸

Kurtubî, "... *Ölüm korkusuyla, yıldırım seslerinden parmaklarını kulaklarına tıkırlar. Oysa Allah, kâfirleri çepeçevre kuşatmıştır.*" (Bakara 2/19) âyetinde zikredilen [محيط] kelimesini, konumuz açısından şöyle işlemektedir:

"Allah Teâlâ'nın: "*Derken onun serveti kuşatılıp yok edildi ...*" âyetindeki [حيط] kelimesi, bu kökten gelmektedir. Allah Teâlâ, bütün mahlûkatı [محيط: kuşatıcı] dır. Yani bütün yaratıklar onun egemenliği ve buyruğu altındadır, emri altındadır. Nitekim Allah Teâlâ şöyle buyurmaktadır: "... *Kıyamet günü bütün yeryüzü onun tasarrufundadır ...*" (Zümer 39/67) Yani onun egemenlik ve tasarrufu altındadır demektir."⁴⁹

Kurtubî, "*Ey iman edenler! Ölüdürülenler hakkında üzerinize kısas yazıldı...*" (Bakara 2/178) âyetindeki [القصاص: kısas] kelimesinin lugat anlamını başka bir âyetle şöyle tefsir etmektedir:

"[القصاص: kısas] kelimesi, "izi takip etmek" anlamın gelen [الفاص] kelimesinden müştaktır. Saçın "kâss" edilmesi de buradan gelmektedir. Katil sanki öldürmekte belli bir yol izlemiş, bu hususta onun izi takip edilip onun izlediği yoldan gidilerek, [القصاص: kısas] kelimesi kullanılmış gibidir. Kur'an'daki: "*Onun üzerine izlerini takip ederek, gerisin geriye döndüler.*" (Kehf 18/64) âyeti de buradan gelmektedir."⁵⁰

Müfessir, "*Onların, Allah'ı bırakıp tapındıklarına sövmeyin, sonra onlar da haddi aşarak, bilgisizce Allah'a söverler. Böylece her ümmete yaptıklarını süslü gösterdik. Sonra dönüşleri ancak Rablerinedir. O, yapmakta olduklarını kendilerine bildirecektir.*" (En'âm 6/108) âyetindeki [عدوا] kelimesinin farklı kıratlerini verdikten sonra konumuza ilişkin şu izahlarda bulunur:

"Bu kelime tekil olmakla birlikte, çoğul anlamına kullanılır. Allah Teâlâ'nın şu âyetleri de bunun gibidir: "*İyi bilin ki onlar benim düşmanımdır; ancak âlemlerin Rabbi (benim dostumdur).*" (Şuarâ 26/77) Allah Teâlâ bir başka âyette de: "... *Asıl düşman onlardır...*" (Münafikûn 63/4) diye buyurmaktadır. Bu kelime, ya mastar olarak ya da mef'ûlün leh olarak nasbedilmiştir."⁵¹

Kurtubî, "... *Eğer kendisine varis olunan bir erkek veya bir kadının evladı ve babası olmaz ve bir erkek veya bir kız kardeşi bulunursa ona altıda bir düşer. Eğer (kardeşler) birden fazla olurlarsa, üçte birde ortaktırlar...*" (Nisâ 4/12) âyetinde geçen "kelâle" kelimesinin dilde kullanımına dair açıklamalarda bulunup konuyu diğer âyetlerle şöyle örneklendirmektedir:

48 Kurtubî, *Tefsir*, 2: 181. 1. mesele.

49 Kurtubî, *Tefsir*, 1: 160.

50 Kurtubî, *Tefsir*, 2: 163. 2. mesele.

51 Kurtubî, *Tefsir*, 7: 83. 4. mesele.

“Dil bilginleri der ki: “Arapçada [رجل كلالة وامرأة كلالة: Kelâle erkek ve kelâle kadın] denilebilmektedir. Bunun tesniyesi de çoğulu da yoktur. Çünkü bu kelime, “vekâlet”, “delâlet”, “semâhat” ve “şecâat” gibi bir mastardır. Allah Teâlâ’nın: [وله: ...ve onun kardeşi varsa...] buyruğunda zamir tekil olarak gelmiş ve ikile delâlet eden [لهما: ikisinin] dememiştir. Arapların iki isim zikredip daha sonra ikisinden haber verilen hükümleri aynıysa kimi zaman onlardan birisine, kimi zaman her ikisine bu hükmü izâfe ederek kullanmaları adetine uygun bir şekilde bu ifade kullanılmıştır. Meselâ Araplar şöyle derler: [من كان عنده غلام وجارية فليحسن إليه]: Her kimin yanında bir köle yahut bir cariyeye varsa (erkeğe ait zamir kullanarak) ona (yine kadına ait tekil zamir kullanarak o cariyeye (tesniye zamiri kullanarak) ikisine (ve çoğul zamiri kullanarak) onlara iyilikte bulunsun] derler. Allah Teâlâ da şöyle buyurmaktadır: “*Sabır ve namazla yardım dileyin. Şüphesiz ki o çok büyüktür.*” (Bakara 2/45) Yine başka bir yerde şöyle buyurmaktadır: “... Şahitlik ettiğiniz kişiler zengin de olsa fakir de olsa bilin ki Allah onlara sizden daha yakındır.”⁵²

Müfessir, “*İman edip salih ameller işleyenlere, kendileri için; içinden ırmaklar akan cennetler olduğunu müjdele...*” (Bakara 2/25) âyetinde geçen [بشر: müjdele] kelimesini konumuz açısından şöyle değerlendirir:

“Müjdelemek, çoğunlukla müjdesi verilen hayırlı haberle kayıtlı olarak sevindirici şeylerde kullanıldığı gibi, böyle bir kayıt olmaksızın da kullanılır. Ancak keder ve kötü şeylerin haber verilmesi halinde sadece müjdelenen kötülük de açıkça belirtmek suretiyle kayıtlı olarak kullanılır. Allah Teâlâ şöyle buyurmaktadır: “*Allah’ın âyetlerini inkar edenler, Peygamberleri haksız yere öldürenler, insanlardan adaleti emredenleri öldürenler var ya, onları elem dolu bir azap ile müjdele.*” (Âl-i İmrân, 3/21) Bu durum başka âyetlerde de (bk. Tevbe 9/38; İnşikâk, 84/24) söz konusudur.”⁵³

Kurtubî, “*İşte onlar, Rablerinden bir hidâyet üzerindedirler ve onlar felâha erenlerin tâ kendileridir.*” (Bakara 2/5) âyetinde geçen [اولئك: onlar] kelimesini dil açısından incelerken bu kelimenin akıl sahibi olmayan şeyler hakkında da kullanılabileceğini belirtir ve bu açıklamasını başka bir âyetle delillendirir ve tefsir eder: “Allah Teâlâ şu buyruğunda bu kelimeyi akıl sahibi olmayanlar hakkında da kullanmıştır: “Çünkü kulak, göz ve kalp, bütün bunlar, ondan sorumlu olurlar”.⁵⁴

Aynı şekilde Kurtubî, “*Ve biz onu kovulmuş her şeytandan koruduk.*” (Hicr 15/17) âyetinde geçen [رجيم: kovulmuş] kelimesinin Kur’ân-ı Kerîm’deki kullanışı hususunda şu bilgiyi verir: “el-Kisâf der ki: Kur’an’da geçen bütün [رجيم: kovulmuş] kelimeleri, “sövmek, hakaret” mânâsındadır.”⁵⁵ Benzer şe-

52 Kurtubî, *Tefsir*, 5: 59-60. Nisâ, 4/12. 3. mesele; Ayrıca bk. Kurtubî, *Tefsir*, 1: 232. Bakara, 2/40; 20: 64-65.

53 Kurtubî, *Tefsir*, 1: 171. 1. mesele.

54 Kurtubî, *Tefsir*, 1: 133. İsrâ, 17/36; ayrıca bk. Kurtubî, *Tefsir*, 1: 153-154; 158-159; 160-161; 195; 212; 238, 240.

55 Kurtubî, *Tefsir*, 10: 11.

kilde Kurtubî, âyetlerdeki edat ve zamirleri de anlam ve kullanım açısından başka bir âyetle tefsir ve te'vil etmektedir. Müfessir, “(Resûlüm!) Dehşeti her şeyi kaplayan kıyametin haberi sana geldi mi?” (Gâşiye 88/1) âyetinin tefsirinde konumuza dair şu açıklamalarda bulunmaktadır:

“[هل: ... mi?] soru edatı burada [قد: ... mıdır.] anlamındadır. Allah Teâlâ'nın: “*İnsan üzerinden öyle uzun bir süre geçti ki...*” (İnsan 76/1) âyetinde olduğu gibidir. Bu açıklamayı Kurtubî yapmıştır. Yani: “Ey Muhammed! Örtüp bürüyenin haberi sana gelmiş bulunmaktadır.” Bundan maksat da dehşet ve korkutucu halleriyle bütün mahlûkatı kapsayan kıyamettir. Müfessirlerin çoğu bu açıklamayı yapmıştır.”⁵⁶

Yine Kurtubî, “*O halde, eğer öğüt fayda verirse, sen de öğüt ver.*” (A'lâ 87/9) âyetininin tefsirinde konumuza ilişkin şu açıklamalarda bulunmaktadır:

“Bir diğer görüşe göre buradaki: [ان: ...se], [ما: ...ikçe] anlamındadır, Yani öğüt fayda verdiği sürece, sen de fayda ver. Bu durumda bu edat şart anlamını taşımış olmaz. Çünkü öğüt her durumda fayda verir. Bu açıklamayı İbn Şecere yapmıştır. Kimi Arapça bilginlerinin belirttiklerine göre burada: [ان: ...se] edatı, [ذ: ... dığı zaman] anlamındadır. Öğüt faydalı olduğu zaman veya öğüt faydalı olduğu için öğüt ver, demek olur. Allah Teâlâ'nın: “*Sizler eğer mümin iseniz en üstün olanlar sizlersiniz.*” (Âl-i İmrân 3/139) âyetinde olduğu gibi. Bu da: [اذ كنتم: ... sizlersiniz] anlamını taşır. Onların üstünlüklerini, ancak iman ettikten sonra kendilerine haber vermiştir.”⁵⁷

2.9.2. Âyetin Gramer Yapısını Başka Bir Âyetle Örneklendirmesi

Müfessir, “*İyilik, yüzlerinizi doğu ve batı taraflarına çevirmeniz(den ibaret) değildir. Asıl iyilik, Allah'a, ahiret gününe, meleklerle, kitap ve peygamberlere iman edenlerin; mala olan sevgilerine rağmen, onu yakınlarla, yetimlere, yoksullara, yolda kalmışa, (ihtiyacından dolayı) isteyene ve (özgürlükleri için) kölelere verenlerin; namazı dosdoğru kılan, zekâtı veren, antlaşma yaptıklarında sözlerini yerine getirenlerin ve zorda, hastalıkta ve savaşın kızıştığı zamanlarda (direnip) sabredenlerin tutum ve davranışlarıdır. İşte bunlar, doğru olanlardır. İşte bunlar, Allah'a karşı gelmekten sakınanların ta kendileridir*” (Bakara 2/177) âyetininin tefsirinde konumuzla ilgili şu açıklamalara yer vermektedir:

“*İyilik, yüzlerinizi doğu ve batı taraflarına çevirmeniz(den ibaret) değildir. Asıl iyilik...*” (Bakara 2/177) âyetindeki [البر: iyilik] kelimesi, câmi bir isim olup bütün hayırları kapsamaktadır. İfadenin takdiri ise: [لكن البر بر مَنْ آمَنَ بِاللَّهِ] Fakat birr, Allah'a iman edenin... yaptığı birr (iyilik) durumudur. Görüldüğü gibi âyetteki muzaf olan [البر: iyilik] kelimesi olan muzaf hazfedilmiştir. Allah Teâlâ'nın: “*O kasabaya sor...*” (Yûsuf 12/82); “*Buzağı kalplerine çirilmişti...*” (Bakara 2/93) âyetlerinde olduğu gibi. Bu açıklama, Ferrâ, Kutrub ve Zeccâc'a aittir.”⁵⁸

56 Kurtubî, *Tefsir*, 20: 22.

57 Kurtubî, *Tefsir*, 20: 17-18; ayrıca bk. Kurtubî, *Tefsir*, 20: 46; 60-61.

58 Kurtubî, *Tefsir*, 2: 158-159. 3. mesele.

Kurtubî, yine bu âyetin devamında geçen: *“mala olan sevgilerine rağmen, onu yakınlarla, yetimlere, yoksullara, yolda kalmışa, (ihtiyacından dolayı) isteyene ve (özgürlükleri için) boyundurukları çözmeye”* (Bakara 2/177) bölümünde de konumuza ait şu bilgileri vermektedir:

“[على حبه] kelimesindeki zamirin, mala ait olduğu da söylenmiştir. O takdirde masdar mef’ule izâfe edilmiştir. İbn Atıyye der ki: “... Ona olan sevgisine rağmen...” âyeti, konuşma esnasında belîğ bir itiraz (cümle-i mu’tarıza/ara cümlecîği) olarak gelebilir. Derim ki: Allah Teâlâ’nın: *“Ona olan sevgilerine rağmen yoksula... yemek yedirirler.”* (İnsan 76/8) âyeti de buna benzemektedir. Burada hem itiraz (ara cümlecîği) hem de masdarın mef’ule izâfe edilmesi bir arada kullanılmıştır. Yemeğe olan sevgilerine rağmen onu yoksula yedirirler, demektir. Allah Teâlâ’nın şu buyruğu da bu şekildeki kullanımının, ara cümlecîği olarak kullanılmasına örnektir: *“Erkek veya kadın her kim, o mümin olduğu halde, sâlih amellerden işlerse işte onlar...”* (Nisâ 4/124) Bu belâğat âlimlerine göre, “tetmîm” diye adlandırılır, belâğatın türlerinden bir türdür. Aynı zamanda buna “ihtirâs” veya “ihtiyât” da denilir. Burada Allah Teâlâ, “... Ona sevgisine rağmen” âyetiyle “... O mümin olarak” buyruğundaki ifadeleri tamamlamaktadır.”⁵⁹

Yine Kurtubî, *“Oruç gecesinde kadınlarınıza yaklaşmak size helâl kılındı...”* (Bakara 2/187) âyetini konumuz açısından şöyle değerlendirmektedir:

“Allah Teâlâ’nın: “... Kadınlarınıza yaklaşmak...” bölümünde, [رفث: yaklaşmak, ilişki kurmak] kelimesi, [الي: -e,-a] harf-i cerri ile geçişli yapılmıştır. Halbuki normalde, bu fiil bu harfle geçişli olmaz. Bu harfle geçişli yapılması Allah Teâlâ’nın şu âyetinde olduğu gibi, içli dışlı olmayı ifade etmek üzere kullanılan [الافضاء] anlamına hamledilmiş olarak geldiğinden dolayıdır. Allah Teâlâ’nın şu âyetlerinde olduğu gibi: *“Vaktiyle siz birbirinizle haşır neşir olduğunuz...”* (Nisâ 4/21) Yine Allah Teâlâ’nın: *“Şeytanlarıyla baş başa kaldıklarında...”* (Bakara 2/14) buyruğu da bu şekildedir. Allah Teâlâ’nın: *“O gün bunlar cehennem ateşi içinde kızdırılacak...”* (Tevbe 9/35) Çünkü konuşma esnasında, “demiri ateşte kızdırdım.” denilir. Yine Allah Teâlâ’nın: *“Onun emrine muhalefet edenler... çekinsinler.”* (Nûr 24/63) buyruğu da bu kabildendir. Bu âyet; “onun emrinden sapan, emrinden uzaklaşan kimseler” diye açıklanmıştır. Allah Teâlâ’nın şu âyeti de bunun gibidir: *“Müminlere çok merhametlidir.”* (Ahzâb 33/43) Buradaki “rahîm” kelimesinin, şu âyette yer alan “raûf” kelimesinin anlamına geldiği kabul edilmiştir: *“Müminlere cidden şefkatli ve merhametlidir.”* (Tevbe 9/128) Nitekim “re’fet” kökü, [ب] harf-i cerri ile kullanıldığı halde “rahmet” kökünden gelen kelimeler, bu harfle birlikte kullanılmaz. Şu kadar var ki, anlamı itibarıyla ona uygun düştüğünden geçiş hususunda da onun gibi kullanılmış olmaktadır.”⁶⁰

2.9.3. Âyetlerdeki Kelimeleri Başka Âyetlerle Zaman ve Bâb Özelliği Açısından Karşılaştırması ve Değerlendirmesi

Kurtubî, âyeti âyetle tefsir ederken onlarda geçen fiilleri zaman ve bâb özelliği açısından⁶¹ mukayese edip, âyete bu doğrultuda anlam vermektedir.

59 Kurtubî, *Tefsir*, 2: 161. 7. mesele.

60 Kurtubî, *Tefsir*, 2: 208-209. 2. mesele; bk. Kurtubî, *Tefsir*, 7: 93-94; 10: 20-21. 1. mesele. ; 40-41.

61 Bu husus için örnek olarak bk. Celâleddin es-Süyûtî, *Hem’ü'l-hevâmi’ şerhu Cem’îl-cevâmi’* (Beyrut: y.y, t.y.), 9; İzzüddin Abdilaziz es-Sülemî, *el-İşâra ile'l-îcâz ba’zi envât’l-mecâz (f’l*

Bu çerçevede Kurtubî, âyetlerde geçen fiilleri başka âyet veya âyetlerle tefsir etmektedir.⁶² Meselâ mâzi fiil, [لو] hariç, şart edatlarından sonra gelirse, gelecek anlam ifade eder.⁶³ Kurtubî de bu hususu: "Mâzi fiilin istikbâl anlamını taşıması, ancak birtakım şartlara bağlıdır."⁶⁴ şeklinde ifade etmektedir. Müfessir bu konuya âyetlerin tefsirinde yer verir ve başka âyetlerle de konuyu örneklendirir. Biz örnek olarak [ذ] şart edatını verebiliriz.

Kurtubî, "*Hani Rabbin meleklerle: "Muhakkak ben yeryüzünde bir halife yaratacağım." demişti ...*" (Bakara 2/30) âyetinin tefsirinde, [ذ] edatını zaman açısından incelemekte ve bu hususa ilişkin başka âyetleri şöyle delil göstermektedir:

"[ذ] edatı "-di"li geçmiş bir fiil ile birlikte kullanılacak olursa, gelecek anlamını ifade eder. Bu durum Allah Teâlâ'nın: "*Her şeyi alt üst eden o büyük felâket geldiği vakit...*" (Nâziât 79/34); "*Kulakları sağır eden o ses geldiğinde...*" (Abese 80/33) ve "*Allah'ın yardımı ve zaferi geldiğinde...*" (Nasr 111/1) âyetlerinde de söz konusudur. Görüldüğü gibi bütün bu örneklerde [ذ] edatı, gelecek zaman anlamını vermektedir."⁶⁵

Yine Kurtubî, "*Kendilerine zulmetmekte iken meleklerin canlarını aldığı kimseler var ya; melekler onlara şöyle derler: "Ne durumdaydınız? (Niçin hicret etmediniz?)" Onlar da, "Biz yeryüzünde zayıf ve güçsüz kimselerdik" derler. Melekler, "Allah'ın arzı geniş değil miydi, orada hicret etseydiniz ya!" derler. İşte bunların gidecekleri yer cehennemdir. O ne kötü varış yeridir...*" (Nisâ 4/97-99) âyetinin tefsirinde, mâzi fiilin vukuu kesin durumlarda istikbâl ifade etmesi hususuyla⁶⁶ ilişkin şu açıklamayı yapmaktadır:

Kur'ân'ül-Kerîm, (y.y., 1987), 26; Muhammed Cemâlüddîn Abdullâh b. Yûsuf b. Ahmed b. Abdillâh b. Hişâm, *Muğni'l-lebîb an kütübi'l-e'ârîb*, nşr. M. Muhyiddin Abdülhamîd (Kahire: Matbaatü'l-Medenî, t.y.), 1: 171; Reşîd b. Abdillâh b. Mîhâil b. İlyâs b. el-Hûrî eş-Şertûnî, *Mebâdi'ül-Arabîyye fî's-Sarf ve'n-nahv* (Beyrut: el-Matbaatü'l-Katolikîyye (Imprimerie Catholique), 1953); konunun tefsir usulü açısından değerlendirilmesi için bk. Celâleddin es-Süyûtî, *el-İtkân fî ulûmi'l-Kur'ân*, nşr. M. Dîb el-Bugâ (Beyrut: Dârü İbn Kesîr, 1987), 1: 529-530.

62 Meselâ bu konu çerçevesinde bilinmektedir ki mâzi fiil, [و] hariç, şart edatlarından sonra gelirse, gelecek anlam ifade eder (bk. Seyyid Ahmed el-Hâşimî, *el-Kavâ'idü'l-esâsiyye li'l-lugati'l-Arabîyye: hasebü menheci "Metnü'l-Elfiyye" li'bni Malik* (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, t.y.), 17). Kurtubî de bu hususu: "Mâzi fiilin istikbâl anlamını taşıması, ancak birtakım şartlara bağlıdır." şeklinde vurgulamaktadır (bk. Kurtubî, *Tefsir*, 14: 130. 2. mesele) şeklinde ifade etmektedir. Ayrıca bk. Kurtubî, *Tefsir*, 1: 186. Bakara, 2/30. 1. mesele; 5: 237-238 Nisâ, 4/97-99; bu husus için bk. Sülemî, *el-İşâra*, 26; diğer benzer örnekler için bk. Kurtubî, *Tefsir*, VII, 97-98. En'âm, 6/128; 7: 11, 13, 25, 28, 41-42, 70-71, 73, 80, 90-91, 138; 17: 85; 20: 45-46

63 Hâşimî, *el-Kavâ'idü'l-esâsiyye*, 17.

64 Kurtubî, *Tefsir*, 14: 130. 2. mesele.

65 Kurtubî, *Tefsir*, 1: 186. 1. mesele.

66 Bk. Sülemî, *el-İşâra*, 26; Âyetlerden örnekler için ve değerlendirmeler için bk. Abdullah Bayram, "En'âm Süresinde Geçen Fiillerin Bab ve Zaman Özelliklerinin İncelenmesi", (Diploma Çalışması), DEÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1993, 78-79. Muzari fiil de bazı kârinelerle gelecek zamana delâlet eder. Buna ilişkin bilgi ve âyetlerden örnekler için bk. Bayram, "En'âm Süresinde Geçen", 77-96.

“Allah Teâlâ'nın “Kendilerine zulmetmekte iken meleklerin canlarını aldığı kimseler” bölümündeki [توفاهم: canlarını aldıklarında] fiili, te'nis alâmeti almamış mâzi bir fiil olması muhtemeldir. Çünkü “melekler” lafzının müennesliği hakiki değildir. Bunun alacağı anlamın da müstakbel (gelecek zaman) bir fiil olması ve iki [ت] harfinden birinin hafzedilmiş olması da ihtimal dahilindedir. İbn Fûrek, el-Hasen'den anlamının: “Cehenneme götürmek üzere toplayacakları...” şeklinde olduğunu nakletmektedir. Anlamının: “Ruhlarını alacağı...” mânasında olduğu da söylenmiştir. Daha zâhir olan da bu açıklamadır. “Melekler” kelimesinden kastın ölüm meleği olduğu da söylenmiştir. Çünkü Allah Teâlâ: “*De ki: Size vekil kılınan ölüm meleği ruhunuzu alacaktır.*” (Secde 32/11) diye buyurmaktadır.”⁶⁷

SONUÇ

Kurtubî, *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'an* adlı ahkâm ağırlıklı tefsirinde rivayet ve dirayet metotlarını lafız ve mâna dengesi çerçevesinde ve birbirini destekleyecek şekilde uygulamıştır. Bu uygulamaya rivayet metodu açısından bakıldığında, müfessir, öncelikle âyetleri yine âyetlerle tefsir ve te'vil etmiş, daha sonra Sünnet'e, sahâbe ve tabiûn sözlerine müracaat etmiştir. Müfessir, tefsirdeki söz konusu kaynaklarının yanı sıra âyetlerin açıklanmasına katkı sağlayacağını düşündüğü ilimlerden de istifade etmiştir. Bu istikamette müfessir, Arap dili ve cahiliye şiiri başta olmak üzere filolojiden ve hadis, hadis usulü, fıkıh, fıkıh usulü, kelâm, akaid gibi diğer ilim dallarını kullanmıştır. Kurtubî'nin Kur'an tefsirindeki bu tutumu, yorumda yöntem ve yaklaşımlar açısından değerlendirildiğinde müfessirin akıl ve nakil ilişkisi meselesinde dengeli bir yaklaşım sergilediği gözlemlenmektedir.

Diğer müfessirler gibi Kurtubî de, rivayet tefsiri kapsamında öncelikle “Kur'an'ın Kur'an'la tefsiri” tekniğini kullanmıştır. Nitekim sadece dil çözümlemeleri ile bir âyette kastedilen anlamın tam olarak tahsil edilmesi mümkün olmayabilir. Bu doğrultuda bir âyetin metinsel bağlamının tesbiti için siyak ve sibakına ve Kur'an'ın bütünlüğü içindeki yerine dair tefsir faaliyetleri gerçekleştirilir ki bu teknik “Kur'an'ın Kur'an'la tefsiri” şeklinde ifade edilmektedir. Nitekim Kurtubî, âyetler ve sûreler arasındaki anlam ilişkisi ve bunu inceleyen bilim dalını ifade eden münâsebâtül-âyet ve's-süver konusunu da önemseyip bunu yorum faaliyetine etkin bir şekilde yansıtmaktadır. İşte söz konusu tekniği çok etkin bir şekilde işleyen Kurtubî, bu çerçevede çeşitli yöntem ve teknikler kullanmaktadır. Müfessir, öncelikle bir âyeti diğer bir âyet veya âyetlerle açıklamaktadır. Bunu yaparken müfessirlerin bu teknik kapsamında gerçekleştirdikleri tefsir faaliyetlerini de değerlendirmeye tabi tutmaktadır. Bunların bir kısmını eleştirmekte bir kısmını ise benimsemekle kalmaz müfessirlerin delil aldıkları âyetleri başka âyetlerle destekleme yolu-

67 Kurtubî, *Tefsir*, 5: 237-238; ayrıca bk. Kurtubî, *Tefsir*, 7: 11, 13, 25, 28, 41-42, 70-71, 73, 90-91, 97-98, 138; 8: 80; 17: 85; 20: 45-46, 7: 11, 13, 25, 28, 41-42, 70-71, 73, 90-91, 97-98, 138.

nu tutmaktadır. Bu genel tutumundan başka müfessir, Kur'an'ın Kur'an'la tefsirini mutlak-mukayyed ve umum-husûs açısından yapıp, yorum eyleminin doğru ve sağlam bir zeminde gerçekleştirmesi için bunların anlam ve önemini işlemektedir. Yine Hz. Peygamber'in Kur'an'ı tefsir örneklerinden biri olan mücmelin tebyinini, Kur'an'ın Kur'an'la tefsiri prensibiyle gerçekleştirip Kur'an'ı yorumlayan Kurtubi, âyetlerde geçen kelime, edat ve ifadeleri de çeşitli yönlerden başka âyetlerle tefsir edip açıklamaktadır. Müfessirin bu tefsir faaliyetinde kelime ve edatların mânaları, istikakları, dilbilgisi (sarf-nahiv), zaman ve bâb özellikleri, yaygın kullanımları (el-ağleb fi isti'mâli'n-nâs), dil ve üslup yapısı (üslûbu'l-Kur'ân), kıraat ve belagat hususlarının ön plana çıktığını belirtebiliriz.

Görüldüğü gibi Kurtubî, "Kur'an'ın Kur'an'la tefsiri" kapsamında muhtelif teknik ve yöntemler kullanmıştır. Bu durum Kurtubî'nin Kur'an tefsirini bütüncül ve çelişki ve hatalardan uzak bir şekilde gerçekleştirmesine katkı sağlamış dolayısıyla Allah Teâlâ'nın âyetlerde kastettiği mâna ve maksatları en doğru bir biçimde tahsil etmesine aracılık etmiştir. Çünkü bu teknik, Kur'an'ın lafız ve terkiplerinin yine Kur'an'ın anlam bütünlüğü içinde açıklanmasını ifade etmektedir.

KAYNAKÇA

- Abdülbâkî, M. Fuâd. *el-Mu'cemü'l-müfehres li-elfâzi'l-Kur'âni'l-Kerîm*. Kahire: Dârü'l-Hadîs, 1988.
- Albayrak, Halis. *Tefsir Usûlü: Yöntem-Ana Konular-İlkeler-Teklifler*. İstanbul: Şûle Yayınları, 2011.
- Altıkulaç, Tayyar. "Kurtubî, Muhammed b. Ahmed". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 26: 455-457. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2002.
- Bağdatlı İsmâil Paşa. *Hediyyetü'l-ârifîn, esmâ'ü'l-müellifîn ve âsârü'l-musannifîn*. Nşr. Kilisli Muallim Rifat v.dğr. 2 Cilt. İstanbul: y.y., 1951-55.
- Bayram, Abdullah. "Kurtubî ve Fikhî Tefsiri". Doktora Tezi, Uludağ Üniversitesi, 2008.
- Bedir, Murteza, "Sünnet". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 38: 151-152. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- Bel'am, Miiftah es-Senûsî. *el-Kurtubî: hayâtühû ve âsâruhü'l-ilmiyye ve menhecühû fi't-tefsîr*. Bingazi: Câmî'âtü Kâryûnus, 1998.
- Belâzûrî, Ahmed b. Yahya. *Fütûhu'l-buldân*. Beyrut: y.y., 1407/1987.
- Benşerîfe, Muhammed. *el-İmam el-Kurtubî el-müfessir: siretühû min teâlîfihî*. er-Rabat: Râbitatü'l-Muhammediyye li'l-Ulema Merkezü'd-Dirâsât ve'l-Ebhâs ve İhyâi't-Türâs, 2010.
- Bilmen, Ömer Nasuhi. *Büyük Tefsir Tarihi*. 2 Cilt. İstanbul: TDVY, 1973.
- Birişik, Abdülhamit. "Kur'an". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 26: 383-388. İstanbul: TDV Yayınları, 2002.
- Brockelmann, Carl. *Geschichte der Arabischen Litteratur (GAL)*. 2 Cilt. Leiden: y.y., 1943 -1949.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm el-Cu'fî. *el-Câmi'u's-Sahîh*. 7 Cilt. İstanbul: y.y., 1992.
- Cerrahoğlu, İsmail. *Tefsir Tarihi*. Ankara: Fecr Yayınevi, 1996.
- Cessâs, Ebû Bekr Ahmed b. Alî er-Râzî. *Ahkâmü'l-Kur'ân*. İstanbul: y.y., 1335-1338.
- Dârekutnî, Ebû'l-Hasen Ali b. Ömer. *es-Sünen*. 4 Cilt. Beyrut: y.y., 1993.
- Dârü İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, t.y.
- Dâvûdî, Şemsüddîn Muhammed b. Alî b. Ahmed el-Mısrî. *Tabakâtü'l-müfessirîn*. Nşr. Ali Muhammed Ömer. 2 Cilt. Kahire: y.y., 1392/1972.
- Demirci, Muhsin. *Tefsir Tarihi*. İstanbul: İFAV Yayınları, 2013.
- Ebû Dâvûd Süleymân b. el-Eş'as b. İshâk es-Sicistânî. *es-Sünen*. 5 Cilt. İstanbul: y.y., 1992.
- Ebû Zehre, Muhammed. *İslâm Hukuku Metodolojisi*. Trc. Abdülkadir Şener. Ankara: Fecr Yayınları, 1990.
- el-Bidâye ve'n-nihâye*. 14 Cilt. Kahire: y.y., 1351-58/1932-39.
- el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân* (Kurtubi Tefsiri Tercümesi). Trc. M. Beşir Eryarsoy). 20 Cilt. İstanbul: Buruc Yayınları, 1997-2006.
- el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân*. 22 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1993.
- el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân*. Thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî. 24 Cilt. Beyrut. *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân: el-Fehâris*. Thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî. Cilt 23-24), Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2006.
- es-Sünenü'l-kübrâ*. Nşr. Abdülgaffâr Süleyman el-Bündârî - Seyyid Kesrevî Hasan. 6 Cilt. Beyrut: y.y., 1411/1991.

- Firt, Yûsuf Abdurrahmân. *el-Kurtubî el-müfessir: sîre ve menhec*. Kuveyt: y.y., 1982.
- GAL (Ar.). *Târîhu'l-edebi'l-Arabî*. 6 Cilt. Kahire: y.y., 1983.
- Geschichte der Arabischen Litteratur Supplementband (GAL Suppl.)*. 3 Cilt. Leiden: y.y., 1937-1942.
- Hâşimî, Seyyid Ahmed. *el-Kavâ'idü'l-esâsiyye li'l-lugati'l-Arabiyye: hasebü menheci "Metnü'l-Elfiyye" li'bni Malik*. Beyrut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, t.y.
- Hem'ü'l-hevâmi' şerhu Cem'î'l-cevâmi'*. Beyrut: y.y, t.y.
- Heytî, Abdülkâdir Rahîm Ciddî. *Ebû Abdillâh el-Kurtubî ve cühûdühû fi'n-nahv ve'l-luğâ fi kitâbihi'l-Câmi li-ahkâmi'l-Kur'ân*. Amman: Dârü'l-Beşîr: y.y., 1996.
- İbn Ferhûn, İbrâhim b. Ali. *ed-Dîbâcû'l-müzheb fî ma'rifeti a'yâni ulemâi'l-mezheb*. Nşr., M. el-Ahmedî Ebû'n-Nûr. 2 Cilt. Kahire: Dârü't-Türâs, 1972.
- İbn Haldûn, Abdurrahman b. Muhammed b. Haldûn. *Mukaddimetü İbn Haldûn*. Nşr. Ali Abdülvâhid Vâfî. 3 Cilt. Kahire: Dârü Nehdati Mısır, 1401.
- İbn Hanbel, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî el-Mervezî. *el-Müsned*. 6 Cilt. İstanbul: y.y., 1992.
- İbn Hişâm en-Nahvî. *Muğni'l-lebîb an kütübü'l-e'ârib*. Nşr. M. Muhyiddin Abdülhamîd (Kahire: Matbaatü'l-Medenî, t.y.)
- İbn Kesîr, Ebü'l-Fidâ İsmâil b. Ömer b. Kesîr. *Tefsîrü'l-Kur'ani'l-azîm*. Nşr. Muhammed İbrahim el-Bennâ v.dğr. 8 Cilt. Kahire: y.y., 1390/1971.
- İbn Mâce, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd Mâce el-Kazvîni. *es-Sünen*. 2 Cilt. İstanbul: y.y., 1992.
- İbnü'l-İmâd, Abdülhay b. Ahmed. *Şezerâtü'z-zeheb fî ahbâri men zeheb*. 8 Cilt. Kahire: Mektebetü'l-Kudsî, 1350-1351.
- İmam Mâlik, *el-Muvatta'*. Nşr. Takıyyüddin en-Nedvî, 3 Cilt. Beyrut: y.y., 1412/1991.
- İzâhu'l-meknûn fi'z-zeyli alâ Keşfi'z-zünûn an esâmi'l-kütüb ve'l-fünûn*. Nşr. Şerefeddin Yaltekaya - Kilisli Rifat Bilge. 2 Cilt. İstanbul: y.y., 1945-1947.
- Kasbî, Mahmûd Zelat. *el-Kurtubî ve menhecühû fi't-tefsîr*. Kahire: Dârü'l-Ensâr, 1399/1979.
- Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-zunûn an esâmi'l-kütüb ve'l-fünûn*. Nşr. Kilisli Muallim Rifat - M. Şerefeddin Yaltekaya. 2 Cilt. İstanbul: y.y., 1360-62/1941-43.
- Kehhâle, Ömer Rızâ. *Mu'cemü'l-müellifîn: terâcimü musannifi l-kütübü'l-Arabiyye*. 15 Cilt. Beyrut.
- Kurt, Mustafa, *İbn Kuteybe ve Tefsirdeki Yeri*. İstanbul: İFAV, 1996.
- Kurtubî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed. *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân*. Thk. Hişâm Semîr el-Buhârî. 10 Cilt. Beyrut: Dârü İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 2001.
- Makkârî, Ahmed b. Muhammed. *Nefhü't-tîb min ğusni'l-Endelüsü'r-ratîb*. Thk. İhsan Abbâs. 7 Cilt. Beyrut: Dârü Sâdır, 1968.
- Makrîzî, Ebû Muhammed (Ebü'l-Abbâs) Takıyyüddîn Ahmed. *el-Mukaffa'l-kebîr*. Nşr. Muhammed Ya'lavî. 8 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 1411/1991.
- Müessesetü'r-Risâle, 2006.
- Müslim, Ebü'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc b. Müslim el-Kuşeyrî. *el-Câmi'u's-Sahîh*. Nşr. Muhammed Fuâd Abdülbâkî. 5 Cilt. Kahire: y.y., 1955-1956.
- "Nesh". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 32: 584-586. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Nesâî, Ebû Abdurrahmân Ahmed b. Şuayb b. Alî. *es-Sünen*. 9 Cilt. Beyrut: y.y., 1409/1988.

- Özdemir, Mehmet. "Endülüs", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 11: 211-225. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- Sabbağ, Muhammed b. Lutfî. *Buhûs fî usûli't-tefsir*. Beyrut: el-Mektebetü'l-İslâmî, 1988.
- Safedî, Selâhaddin Halil b. Aybeg. *Kitâbü'l-Vâfi bi'l-vefeyât*. Nşr. H. Ritter v.dğr. Wiesbaden: y.y., 1381/1962.
- Selmân, M. Hasan Mahmûd. *el-İmâmü'l-Kurtubî şeyhu e'immeti't-tefsîr*. Dımaşk: Dârü'l-Kalem, 1993.
- Selmân, Meşhûr Hasan Mahmûd - Desûkî, Cemâl Abdüllâtîf. *Keşşâfün tahlîli li'l-mesâili'l-fikhîyye fî Tefsîri'l-Kurtubî*. Tâif: Mektebetü's-Siddîk, 1988.
- Sübkî, Tâceddin Abdülvehhâb b. Ali. *Tabakâtü's-Şâfi'iyeti'l-kübrâ*. Nşr. Mahmûd M. et- Tanâhî - Abdülfettâh M. el-Hulv. 10 Cilt. Kahire: y.y., 1383-96/1964-76.
- Sülemî, İzzüddin Abdilaziz. *el-İşâra ile'l-îcâz ba'zi envâi'l-mecâz (fi'l Kur'ân'il-Kerîm)*, y.y., 1987.
- Süyûtî, Celâleddin. *el-İtkân fî ulûmi'l-Kur'ân*. Nşr. M. Dîb el-Buga. Beyrut: Dârü İbn Kesîr, 1987.
- Şâtübî, İbrâhîm b. Mûsâ. *el-Muvâfakât*. Nşr. Ebû Ubeyde Meşhûr b. Hasan Âlü Selmân. Huber: Dârü İbn Affân, 1997.
- Şertûnî, Reşîd b. Abdillâh b. Mîhâil b. İlyâs b. el-Hûrî. *Mebâdi'ü'l-Arabiyye fi's-Sarf ve'n-nahv*. Beyrut: el-Matbaatü'l-Katolikiyye (Imprimerie Catholique), 1953. *Tabakâtü'l-müfessirîn*. Nşr. Ali Muhammed Ömer. Kahire: y.y, 1976. *Târîhu'l-İslâm*. Nşr. Ömer Abdüsselâm Tedmürî v.dğr. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-Arabiyye, 1407/1987.
- Tatar, Ayşe Seda. "Kurtubî'nin Tasavvuf ve İşârî Yorumu Bakışı". Yüksek Lisans Tezi, ÇÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2013.
- "Tefsir". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 40: 281-290. İstanbul: TDV Yayınları, 2011.
- Tefsir Usûlü ve Tarihi*. İstanbul: İFAV Yayınları, 2001.
- Tefsir Usûlü*. Ankara: TDV Yayınları, 1988.
- Tefsir Usûlü*. İstanbul: İFAV Yayınları, 2012.
- Tirmizî, Ebû İsa Muhammed b. İsa b. Sevre. *el-Câmi'u's-sahîh*. Nşr. Ahmed M. Şâkir. 5 Cilt. Kahire: y.y., 1356/1937.
- Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-Zehebî. *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*. Nşr. Beşşâr A. Ma'rûf. 25 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1983.
- Zehebî, Muhammed Hüseyin. *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn*. 3 Cilt. Beyrut: y.y., ty.
- Zerkeşi, Bedreddin. *el-Burhân fî ulûmi'l-Kur'ân*. Nşr. Yûsuf A. el-Mar'aşlı v.dğr. 4 Cilt. Beyrut: Dârü'l-ma'rife, 1994.
- Ziriklî, Ebû Gays Muhammed Hayrüddîn b. Mahmûd b. Muhammed b. Alî b. Fâris ez-Ziriklî ed-Dımaşkî. *el-A'lâm*. Nşr. Züheyr Fethullah. Beyrut: y.y, 1986.
- Zürkânî, Muhammed Abdülazîm. *Menâhilü'l-irfân fî ulûmi'l-Kur'ân*. 2 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kitâbi'l-Arabî, 1996.